

GÜNÜMÜZDE DİN ALGISI

Sosyal Bilimcilere Göre Din

Sosyal Bilimcilere
Göre Dinin
Oluşması

Sosyal bilimciler dini bir inanç ve ibadet bütünü olarak kabul ederler. Yapılan araştırmalar dinin insanlık tarihi kadar eski olduğunu ortaya koyar. Elde edilen sonuçlara göre, insanın bulunduğu her yerde ve her zaman diliminde birbirinden farklı da olsa, bir inanç ve ibadet olgusu vardır. Ancak ilerlemeci tarih anlayışını benimseyen pozitivistler, insanları ilkel, az gelişmiş, gelişmiş şeklinde sınıflandırmaya tabi tutmuşlardır. Bu tasnifi genellikle insanların kültür ve dinleri üzerinden ortaya koymuşlardır. Bu çerçeveden olmak üzere dinleri de ilkel, az gelişmiş ve gelişmiş şeklinde bir tasnife tabi tutmuşlardır. Zira pozitivist sosyal bilimciler gözlem ve deney metodunu esas aldıklarından, arkeolojik kazılardan elde edilen bulgulardan ve bugün yaşayan toplumların dinleri ve kültürleri üzerinde yapılan araştırmalardan hareketle bu sonuçları ortaya koymuşlardır. Bir başka deyişle medeniyetten uzak bölgelerde yaşayan insanların inançları ile medeni toplumların inançları arasında yapılan karşılaştırmalar, onları bu sınıflandırmaya götürmüştür. Bu araştırmacılar bir kısmı, insanın kendisi tarafından dinin oluşturulduğunu iddia etmiş ve bu çerçeveden olmak üzere dinin kaynağı ve nasıl meydana geldiği sorununun gündeme getirmiştir.

Söz konusu anlayışta olanlara göre din, insanların korku ve arzularının eseridir. İnsan korktuklarına karşı saygı duyar ve ona boyun eğer. Aynı şekilde arzu duyduğu şeyleri elde etmek için zihninde gerçekte olmayan hayali birtakım güçler oluşturur ve bunlara tapınmaya başlar. Böylece 'tanrı' fikri ortaya çıkar. Onlara göre artık insan kendi kendisine yetecek, bütün korkularını yenecek ve arzuladıklarına erişecek bilgi ve kültür düzeyine erişmiştir. Bugün artık insan için ne inanca ne de tanrıya ihtiyaç vardır.

İnancın kaynağını bu şekilde açıklayan sosyal bilimciler, dinin kaynağı olarak da büyücülüğü gösterirler. Bu yüzden bazı antropoloji kitaplarında din ile büyü konusu aynı başlık altında ele alınır. Getirilen bu izah ve yorumun doğru olmadığını düşünen sosyal bilimciler ise, ilk dinin tek tanrı bir inancı ihtiva ettiği ve insanlığın başlangıcında bir yüce tanrı inancı bulunduğu; büyücülüğe dayanan diğer dinlerin, bu dinlerin bozulması sonucunda ortaya çıktığı kanaatindedirler. Böyle düşünenlerin başında gelen Willhelm Schmidt, bir yüce tanrıya olan ilkel inanç hipotezini hazırlamış ve bundan hareketle 'ilkel monoteizm' teorisini kurmuştur. Ona göre başlangıçta insan, yaratıcı ve güçlü bir tek tanrıya inanıyordu; daha sonra tarihî gelişmeler doğrultusunda bu tek tanrıyı göz ardı etti ve unuttu. Böylece insan kendisini, sayısız tanrılara, tanrıçalara, ruhlara, mitolojik atalara dayanan ve gittikçe karmaşık hâle gelen inançlara terk etti.

Dinin başlangıcı ve mahiyeti hakkındaki bu son anlayış, bugün var olan ilahî kökenli dinler olan İslam, Hıristiyanlık ve Yahudilik mensuplarının anlayışlarına oldukça yakındır. Bu üç dinin inananları, ilk insanı Âdem (a.s.) kabul eder ve ilk dinin de onunla başladığı inancını benimser.¹

İslam Açısından Din

İslam açısından meseleye bakıldığında dinin insan varlığı ile başladığı bir gerçektir. Ancak dinde inanç ve ibadet bakımından bir evrim, dönüşme ve değişme sözü konusu değildir. Çünkü inanç ve ibadet bakımından ilk insan Âdem (a.s.)'in dini ile bizim inandığımız din arasında bir farklılık yoktur. Dindeki farklılık sosyal ve kültürel alanlarla ilgili olan hususlardadır. Allah'ın birliğine inanılması ve sadece Allah'a ibadet edilmesi noktası o gün ne ise bu gün de odur. İbadetin yapılış şekli, ibadet mekânları ve dinin öngördüğü insanî ilişki biçimlerinde bir farklılık olabilir. Ancak bu, esasa

İlk Din İlk İnanış
ve İbadet

KADER

Kader, Allah'ın sınırsız ilmi ile ezelden ebede var olan her şeyi bilmesi ve takdir etmesidir. Çünkü Allah için zaman ve mekân yoktur. Bunların getirdiği sınırlamalar da söz konusu değildir. Dolayısıyla O, gelecek, geçmiş ve şimdiki zamanda olan her şeyi en ince ayrıntısına kadar bilir. O'nun bilmesinde zaman farkı söz konusu değildir. Çünkü O'nun ilmi engin ve sınırsızdır. Zaten kader konusu bütünüyle Allah'ın ilim sıfatı ile alakalı bir konudur. Şu ayetlerde Allah'ın ilminin enginliği ve sınırsızlığı anlatılır: *“Allah göklerde ve yerde olanları bilir.”*⁷⁰, *“Allah göklerin ve yerin bütün gizliliklerini bilir.”*⁷¹ *“Yaratan bilmez mi? O latîf ve habîrdir.”*⁷² *“Allah onların önünde olanı ve arkasında olanı/gelecekte olacağı ve geçmişte olanı bilir.”*⁷³ *“Allah gökleri ve yeri hak ile yarattı. Size suret verdi ve suretlerinizi en güzel kıldı. Dönüşünüz O'nadır. O, göklerde ve yerde olanı bilir. Gizlediklerinizi de açıkladıklarınızı da bilir. Allah kalplerin özünü bilendir.”*⁷⁴ Bu ayetlerden de anlaşılacağı üzere Allah Teâlâ için önce-sonra, gizli-açık farkı yoktur. Allah açık olanı bildiği gibi gizli olanı da aynı şekilde bilir. Öyleyse Allah bizim doğumdan ölüme kadar geleceğimizi, gelecekte nelerle karşılaşacağımızı, nerelere gideceğimizi ve ne gibi konumlarda bulunacağımızı bilir. Onun bilmesi, bizim yaptıklarımızı yönlendirmesi, irade ve aklımızın devre dışı bırakılması anlamına gelmez. Aslında Allah dilerse hayatımıza müdahale edebilir ama adaleti ve bize tanıdığı mühlet gereği müdahale etmez. Çünkü Allah Teâlâ, Âdem (a.s.)'in şahsında bütün insanlara yeryüzünü belirli bir süreliğine konaklama ve yaşama mekânı kıldığını bildirmiştir.⁷⁵

Diğer bir deyişle Allah insanı ömür denilen belli bir zaman içinde ve yaşama mekânı kılınan yeryüzünde yarattı. Demek ki, yeryüzü denilen mekânda ve ömür denilen

süre içerisinde insana özgürlük tanındı. Bir diğer deyişle zaman ve mekân insan için bir yaşama koridoru kılındı. Doğum ile insanoğlu bu koridora girer ve ölüm ile çıkar. Ne zaman bu koridora gireceği belli olmadığı gibi ne zaman çıkacağı da belli değildir. Bunun bilgisi sadece Allah katındadır. İnsan, Allah'ın dilediği ve belirlediği bir yerden bu koridora girer ve yine O'nun dilediği ve belirlediği bir yerden çıkar.

Zaman ve mekânın insan bakımından birçok anlamı vardır. Öncelikle bu iki kavram insan zihninde sınırlılık fikrini oluşturur. Zaman bakımından insan şimdiki zaman ile sınırlıdır. Geçmiş ve gelecek ona kapalıdır. Ne geçmişe dönebilir ne de geleceği şimdiki zaman içinde yaşayabilir. Mekân bakımından da yine bulunduğu yer ile sınırlıdır. Bulduğu yerin dışındaki mekânları ne bilebilir ne de oralara müdahale edebilir. Bir mekândan diğerine intikali ancak belli bir zaman içinde gerçekleşir. Tek bir zaman dilimi içinde birden fazla mekânda olamaz. Böylece insan, yaratıcısı olan Allah karşısında sınırlı ve âciz bir varlık olduğunun idrakine varır. “Kendisini bilen Rabbini bilir.” sözü ile ifade edilmek istenen de bu olsa gerektir.

Aynı şekilde zaman ve mekân fikri, insanda düzenlilik bilincinin oluşmasını sağlar. Çünkü Allah Teâlâ insanı bir karmaşa ve kaos içine değil, düzenli ve tertipli bir ortam olan yeryüzüne gönderdi. Bu düzen aslında Allah'ın insana sunduğu imkânlar ve şartlardır. Öyleyse biz belli imkânlar ve şartlarla belirlenmiş ve düzenlenmiş bir mekâna yani dünyaya gönderiliyoruz. Zaten kaderin bir anlamı da budur. Kadere iman, insanın doğduğunda hazır bulunduğu ortamın Allah tarafından tanzim ve tertip edildiğine inanmasıdır. Bununla da insan, olayların sebeplerini izah eder. Tesadüfe ve keyfiliğe yer olmadığına dair kesin inancı oluşur. Yapacağı eylemlere imkânlar, şartlar ve sebepler doğrultusunda

karar verir. Böylelikle insan zihninde kendiliğinden bir düzen, ölçü ve adalet düşüncesi oluşur. Öte yandan sınırsız ve keyfî bir özgürlüğe sahip olmadığının da farkına varır.⁷⁶

KAZA

Kader: Sır
Kaza: Sırrın Açığa
Çıkması

Kader, ezelde Allah'ın olacak şeyleri bilmesi ve takdir etmesi ise, bu bilgi ve takdirin yeri ve zamanı geldiğinde yaratılması ve duyu dünyamıza yansması kazadır. Birinci kısım yani kader, insanın bilgisine kapalıdır. Ancak kaza hâline intikal ettiğinde kader bilinen bir olgu veya olay olur. “Kader sırdır, kaza o sırrın açığa çıkmasıdır.” sözü ile anlatılmak istenen de budur. Bu takdirde kader, Allah'ın ilim sıfatı ile bir olgu ve olayı zaman ve mekân kaydı olmaksızın bilmesidir. Kaza ise, Allah'ın irade, kudret ve tekvin sıfatları ile bu olgu ve olayı yeri ve zamanı geldiğinde yaratmasıdır. Zaten var olan her şey, Allah'ın yaratması ileler. Bizi, fiillerimizi ve amellerimizi yaratan Allah'tır.⁷⁷ Çünkü her bir fiil yoktan meydana gelmektedir. Bir şeyin yoktan meydana gelmesi de, Allah'ın yaratmasıyla. Bu noktada şu soru aklımıza gelebilir: Fiillerimizi Allah yaratıyorsa, bizim bu fiile katkımız nedir? Böyle bir durumda ben, yaptığım fiilden sorumlu muyum? Bu soruların cevabını insanın fiilinin oluşumunda aramak lazımdır.

Zorunlu ve
İradeye Bağlı
Fiiller

İnsanın fiilleri iki türdür: Zorunlu (ızdırarî) fiiller ve iradeye bağlı (ihtiyarî) fiiller. Zorunlu fiiller, kalbin çalışması, vücutta kanın dolaşması, gözün görmesi, kulağın duyması gibi, bizim tercihimize bağlı olmayan fiillerdir. İhtiyarî fiiller ise oturmak, kalkmak, konuşmak, gitmek ve gelmek gibi tamamıyla bizim seçimimize bağlı olan fiillerdir. Birinci tür fiillerde, bizim bir sorumluluğumuz yoktur. Sorumluluk alanımıza giren ikinci tür fiiller yani irademiz

de, meleğin ilhamı doğrultusunda kullanırsa, doğru yola girmiş olur. Meleğin ilhamı insanın özgürlüğünü yok eden baskı ve dayatma değil, telkinden ibarettir. Aslında şeytanın vesvesesi de telkinden ibarettir. Belirleyici olan, insanın bizzat aklını kullanarak kendi iradesi ile karar vermesidir. İnsanın imtihan edilmesinin gereği de budur. Bu anlamda melekler insanların dostu ve yardımcısıdır. Bu dostluğu ve yardımı değerlendirmek tamamen insanın kendisine bırakılmıştır.

Meleklerin bir desteği de Allah'a insanlar için dua etmeleridir. Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de bunu bize şöyle bildirir: *“Meleklerden arşı taşıyanlar ve onun etrafında bulunanlar, Rablerine hamd ederek tesbih ederler, O'na inanırlar ve şöyle diyerek müminler için Allah'a dua ederler: Ey Rabbimiz, rahmet ve ilminle her şeyi kuşattın. Tevbe edenleri ve yolunda gidenleri bağışla, onları cehennem azabından koru. Ey Rabbimiz, onları da, onların babalarından, eşlerinden ve çocuklarından iyi olanları da, vadettiğin Adn cennetlerine sok. Yegâne galip, hüküm ve hikmet sahibi Sensin. Onları kötülüklerden koru. O gün kimi kötülüklerden korursan, ona rahmet etmişsindir. İşte büyük kurtuluş budur.”*¹⁶⁸

CİN

Akıllı, Mükellef,
Görünmeyen
Varlıklar

Akıllı varlıklardan sayılan cinler, görünmeme yönü itibarıyla insanın karşılığında bir varlıktır. İnsan görünen akıllı ve iradeli varlık tarafını temsil ederken cinler, görünmeyen akıllı ve iradeli varlık tarafını temsil ederler. Zaten en geniş anlamda cinin tanımı “görünmeyen varlık” şeklindedir. Bu anlamıyla melekler ve şeytanlar da cin kapsamına dâhil olur.

Cinler mükellef, iyilik ve kötülüğe eğilimli oluşları ile meleklerden ayrılır. Çünkü melekler, isyan etmeyen ve sadece iyilik üzere fonksiyon icra eden varlıklardır. Buna

mukabil şeytanlar kendilerini kötülüğe ayarlamış olan yaratıklardır. Cinler ise bu iki varlık türü arasında yer alırlar. İnsan gibi meleğin bulunduğu alanda yani iyilik tarafında yer alabilecekleri gibi, şeytanın bulunduğu tarafta da yer alabilecek imkâna sahiptirler. Çünkü onlar da “*Biz insanları ve cinleri ancak bize kulluk etsinler diye yarattık.*”¹⁶⁹ mealindeki ayetin kapsamına girmektedirler. Yani mükellef olmak bakımından cinler, insan ile aynı konumdadırlar.

Kur’an’da cinlerin insandan önce ve ateşten yaratıldığı bilgisi verilir.¹⁷⁰ Özel olarak cinlerden bahseden ve ismi Cin suresi olan surede onlar hakkında özetle şu bilgiler bulunur: Cinlerin inananları olduğu gibi inkârcıları da vardır. İyilerin yanında kötülerini de bulunmaktadır. İnsanlar gibi Allah’a karşı sorumludurlar. Bir insan olan Hz. Peygamber’in Kur’an okumasını dinlemişler ve Müslüman olmuşlardır. Bunun tersi olarak bazı insanlar cinlerle ilişki ve irtibat kurduğunu iddia ederek hem kendi azgınlıklarını hem de cinlerin azgınlıklarını artırmaktadırlar. İnsanlarda olduğu gibi cinler arasında da Allah’a kafa tutmaya kalkışan, O’nunla hiç karşılaşmayacağını yani ilahî huzurda hesap vermeyeceğini zanneden ve kendisine yazık edenler vardır. Bu şekil davranan cinlerin inkârcıları ve günahkârları insanlar gibi cehennem ile cezalandırılacaklardır.¹⁷¹

Varlık Maddesi:
Ateş

Mahiyetleri itibarıyla cinler, insanlar gibi yerler içerler,¹⁷² evlenir ve çoğalırlar,¹⁷³ erkek ve dişileri vardır;¹⁷⁴ doğarlar, büyürler ve ölürlür.¹⁷⁵ Melekler ve insanlar gibi cinlerin de gayb bilgileri yoktur. Süleyman (a.s.)’in emrine verilen cinlerin, onun öldüğünün farkına varmamaları, gaybı bilmediklerine Kur’an’da delil olarak gösterilir.¹⁷⁶ Ancak şu da var ki, görünmeyen türden varlıklar olmaları dolayısıyla insanların bilmediği bazı hususları bilmeleri mümkündür. Ayrıca insandan daha hızlı hareket eden bir yapıya sahip olmaları da onlara bazı bilgileri daha önceden elde etme

KELAM İLMİNİN DOĞDUĞU ORTAM

İhtilafların
Giderilmesi

Hız. Peygamber'in ahirete irtihalinden itibaren meydana gelen ihtilaflara çözüm bulma noktasında Müslümanlar birçok zorlukla karşı karşıya gelmişlerdir. Eskiden olduğu gibi her problemi vahyin desteği ile çözüme kavuşturan Hız. Peygamber gibi bir otorite olmadığından, Müslüman topluluk kendi sorununu kendisi çözmek durumunda kalmıştır. Ne var ki, toplumun birlik ve bütünlüğüne katkı sağlayacağı beklentisiyle ortaya konulan her çözüm önerisi yeni ihtilafları, ihtilaflar çatışmaları, çatışmalar ise parçalanmaları beraberinde getirmiştir.

Müslüman Top-
lum İçinde Görüş
Ayrılıklarının
Oluşması

Yönetim ve karar merkezi olan Medine'de sahabenin yoğunluğu ve çoğunluğunun bulunduğu ilk yıllarda çıkan sorunlar nispeten kolay çözüme kavuşturulurken, zaman içerisinde sahâbilerin dünyadan ayrılmaları ve İslam coğrafyasının genişlemesiyle Medine'deki sahabe yoğunluğu zayıflamış, diğer bölgelerde yaşayanlarla irtibat kopmuş ve neticede ittifak ve icma imkânı giderek yok olmaya yüz tutmuştur. Bu da Müslüman toplum içerisinde görüş ayrılıklarının doğmasına, gruplaşmaların oluşmasına yol açmıştır. Her grup, sorunlara farklı çözüm önerileri getirme yoluna gitmiş, bu da zıtlıkların doğmasına zemin hazırlamıştır. Bu gidiş, Müslüman toplum içerisinde çatışmaların meydana gelmesine neden olmuştur. Müslümanlar arasındaki savaşlar nedeniyle araya kan ve gözyaşı girmiş, duygular akli bürümüş, makul çözümler yerine duygusal çıkışlar kabul görmeye başlamıştır. Diğer bir tabirle duygularıyla hareket edenlere geniş bir alan açılırken akılcı çözüm üretenlerin hareket alanı daralmaya başlamıştır. Özellikle 3. halife Hız. Osman'ın şehit edilmesi, böylesi bir ortamın oluşmasına

zemin hazırlayan en önemli faktördür. Kimi onun yokluğuna samimi anlamda gözyaşı dökerken, kimi dökülen kan ve gözyaşını kâra dönüştürme çabası içerisine girmiştir. Olaya akılcı yaklaşanlar ise böylesi duygusal bir ortamda öne çıkmamışlar, çıkanlar da dikkate alınmamışlardır. Böyle bir ortamda kimin ne olduğunu ve nerede durduğunu, ne o gün ne de bugün bilmek mümkün olmamaktadır. Bu yüzden insanların dış görünüşüne veya tavırlarına bakarak bir karara varmak, çoğu zaman yanıltıcı olmaktadır.

Hız. Ali'nin şehadeti ve sahabenin ümmet içerisinde sayısal olarak azalması, yaşayanların da toplumdan gerekli itibarı görmemesi sebebiyle köşelerine çekilmesi, Müslüman toplumu ellerinde bulunan yazılı veya sözlü meteryal olan Kur'an ve sünnete başvurarak çözüm bulma mecburiyeti ile karşı karşıya bırakmıştır.

Bu karışık dönemde yaşamış olan bazı insanlar zamanlarındaki yöneticilerin ve ileri gelenlerin ürettiği çözüm önerilerinin işe yaramadığını hatta zararlı sonuçlar doğurduğunu görünce, geçmişe sığınma, geçmişte üretilmiş bulunan çözüm önerilerini kendi zamanları için yeterli ve geçerli kabul etme eğiliminde olmuşlardır. Diğer bir deyişle insanların birbirlerine ve kendilerine olan güvenleri azalmış, bunun sonucu olarak "geçmişçi yüceltme" psikolojisi içerisine girmişlerdir. Ellerindeki verilerin yetmediğini gördüklerinde de Hız. Peygamber ve sahabeden gelen sözlü geleneği derleme (tedvin) işine girmişler ve bu konuda oldukça başarılı sonuçlar almışlardır. Ancak aynı başarılarını verileri yeterince değerlendirme ve çözüm üretmede ortaya koyamamışlardır. Zira zaman ve mekânın değişmesi, şartların da değişmesini beraberinde gerektireceğinden veya bir zaman diliminin şartlarına uygun olan çözüm önerileri başka bir zaman diliminin şartlarına uygun düşmeyebileceğinden, iyi niyetli bu çabalar her ne kadar sözlü geleneğin

Tedvin

bir mezhebin birden fazla lakabını ayrı birer mezhep olarak sunmalarından kaynaklandığına işaret vardır. Mezheplerin isimlerinin artması da hasımlarının onlara çeşitli “yerici” adlar takmasının yanı sıra taraftarlarının da kendi mezheplerine “övcü” birtakım isimler vermesinden ileri gelmektedir. Çünkü mezheplerin isimlerine bakıldığında kimi övgü kimi yergi ifade etmektedir. Övgü ifade eden lakaplar “içerden” yani çoğunlukla mezhep taraftarlarınca; yergi ifade edenler ise “dışardan” yani muhalifler veya hasımlar tarafından takılmaktadır.³¹⁰

KELAM İLMİNİN BAŞLANGICI

Kelam ilmi ilk olarak Mu'tezile elinde şekillendiği için bu ilmin başlangıcını Mu'tezile'nin ortaya çıkış tarihi olarak tespit etmek mümkündür. Genel olarak kelam düşüncesinin oluşumu, Hasan el-Basrî'nin (ö. 110/728) kurduğu ders hal-kasından ayrılan Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) ve Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) ile başlatılır. Ancak Hasan el-Basrî'ye nispet edilen *Risale fi'l-kader* incelendiğinde onun kelam meseleleri ile yakından ilgili olduğu görülür.³¹¹ Her ne kadar Mu'tezile âlimleri Hasan el-Basrî'yi kendilerinden sayarlarsa da, bu konuda bir açıklıktan bahsetmek oldukça zordur. Nitekim Sünniler onu kendilerinden kabul ederken sufiler, ilk zahitlerden sayarlar.³¹² Ancak Hasan el-Basrî'nin düşüncesinin Mu'tezile mezhebine kaynaklık ettiği de açık bir gerçektir. O sadece Mu'tezile üzerinde etkili olmamış, bütün bir Irak bölgesinin fikrî yapılanması ve gelişiminde önemli rol oynamıştır. Dolayısıyla kelamı Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd'den önce Hasan el-Basrî ile başlatmak daha isabetli olur.

Abbasilerin ilk dönemlerinde Vâsıl ve Amr'ın peşinden gidenlerin oluşturduğu, kelamî tabirle “fırka”ya

Hasan el-Basrî

Vâsıl b. Atâ ve
Amr b. Ubeyd

Hişam b. el Hakem
Dırar b. Amr
Bişr el-Merîsî
Hüseyn en-Neccâr

dönüştürdüğü Mu'tezile ve fikirleri Mu'tezile'ye yakın olmakla birlikte onlar tarafından kendilerinden kabul edilmeyen, Hişam b. el-Hakem (ö. 179/795), Dırar b. Amr (ö. 200/815), Bişr el-Merîsî (ö. 218/833) ve onun öğrencisi olan Hüseyin en-Neccâr (ö. 220/835) gibi şahıslar kelamın kuruluş ve gelişmesinde büyük paya sahiptirler. Felsefi ve kelamî fikirlere sahip olduğu bilinen Hişam b. el-Hakem, "cüzlerin sonsuzca bölüneceği" görüşü ile Nazzam'a (ö. 231/845) tesir etmiştir. Siyasi açıdan ise Rafizîlerden Mâsâ el-Kâzım'ın (ö. 183/799) oğlu Ali er-Rızâ'yı (ö. 203/818) imam olarak tanıyan Kat'iyye'ye mensuptur.³¹³

Birçok görüşü Mu'tezile'ye benzemekle birlikte sonraki Mu'tezilîler tarafından kendilerinden sayılmayan³¹⁴ Dırar b. Amr, özellikle insanların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığı ve insan tarafından kazanıldığı şeklinde ifade edilebilecek "kesb" anlayışı ile Mu'tezile'den ayrılırken, Eş'arilere bu hususta öncülük etmiştir. Şehristânî bu görüşünden dolayı olsa gerek onu Cebriyye'den sayar.³¹⁵ Muaviye karşısında Hz. Ali'yi desteklerken, Cemel Vakası'nda çekimser kalması onu ayrı bir konuma getirmektedir. Ayrıca halifenin Kureyş'ten olması gerektiği görüşünü de benimsemez.³¹⁶ Her ne kadar bize gelmemiş olsa da eserlerinin isimleri incelendiğinde itikadi ve siyasi bakımdan mutedil bir noktada durduğu görülür.³¹⁷

Şehristânî (ö. 548/1153) tarafından Cebriyye'nin Necariyye koluna yakın sayılan Bişr el-Merîsî, Kur'an'ın yaratılmış olduğu fikrinin ilk ve etkili savunucularındandır. Ebû Hanîfe'nin ve Ebû Yusuf'un (ö. 182/798) öğrencisi olmakla birlikte kelama aşırı meyli dolayısıyla Ebû Yusuf'un tenkidine hedef olduğu rivayet edilir.³¹⁸ Osman ed-Dârimî (ö. 280/894) ise onu Cehmiyye'den sayar ve sıfatlar konusunda ta'tile (sıfatları yok saymaya) meylettiğinden söz eder.³¹⁹

OSMANLI'DAN CUMHURİYETE GEÇİŞTE KELAM

Batı Hristiyanlığı ile Temas

Bizanslılarla
Temas

Müslümanların Batı Hristiyanlığı ile temasa geçmesi oldukça eskilere dayanır. Bu temas sadece askerî ve ticari alanda değil, kültürel ve dinî alanda da söz konusu olmuştur. Nitekim Büveyhîler döneminde elçi olarak İstanbul'a giden Bâkullanî'nin dönemin Konstantiniyye (İstanbul) papazları ile karşılaşması ve tartışması kayda değerdir. Batı Hristiyanlığı ile yoğun temas daha çok sömürge döneminde söz konusu olmuştur. Özellikle sömürgeci Batılı güçlerin Hristiyanlaştırma politikaları, İslam âlimlerini önlem almaya itti. Bu çerçeveden olmak üzere olumlu-olumsuz yoğun bir İslam-Hristiyan ilişkisi ortaya çıktı. Söz gelimi Protestanlığın bir versiyonu olan İngiliz Anglikan Kilisesi'nin Osmanlı Şeyhülislamlığı nezdinde Müslümanlara yönelttiği sorular bu ilişkinin en açık ve somut göstergesidir. Kilisenin soruları ilk bakışta nötr gibi görünse de İslam'ın modern gelişmeler karşısında yetersizliğini Müslümanların ağzından duyma niyetini içinde barındırdığını söylemek gerekir. Müslümanlara "İslam dini nedir?", "Bu din, düşünce ve hayata ne veriyor?", "Zamanımızın çeşitli bunalımlarını nasıl tedavi ediyor?", "Dünyayı gerek daha iyi, gerek daha kötü bir biçimde çeviren siyasi ve manevi güçlere ne diyor?" şeklinde dört soru sorulmuştu. Şeyhülislamlık, cevaplama işini öncelikle Daru'l-Hikme kurumuna verdi. Kurum İzmirli İsmail Hakkı'nın (ö. 1366/1946) hazırladığı cevabi metni Şeyhülislamlık makamına teslim etti. Metin bir de başkanlığını Abdülazîz Çaviş'in (ö. 1345/1929) yaptığı İslam Tetkikleri ve Telifleri Kurulunca incelendi ve neşredildi.⁴⁷⁵ Ayrıca sorulara yönelik birçok İslam âlimi tarafından bireysel cevaplar yazıldı.

İngiliz Anglikan
Kilisesi'nin
Soruları

Hint Alt kıtasında cereyan eden Müslüman-Hristiyan ilişkisi ise daha çarpıcı görüntü ve sonuçları ortaya koydu. Önce Cizvit papazları ile başlayan, ardından Protestan misyonerleri ile devam eden misyonerlik çalışmaları başlangıçta Portekiz, Hollanda ve Danimarka tarafından destekleniyordu. Ancak zaman içinde bölgede İngilizlerin gücü ele geçirmesi ile birlikte onlar tarafından yönlendirilmeye başlandı ve 1813 tarihinde büyük bir sömürge projesinin önemli bir parçası hâline geldi. Cizvit Papaz Paul L. Heck'in bilerek ya da bilmeyerek Hristiyan din adamlarının sömürge güçlerine hizmet verdiklerini itiraf etmesi kayda değerdir.⁴⁷⁶ Müslüman âlimler, bu Hristiyan misyonerlere yönelik kimi zaman sözlü kimi zaman yazılı mücadelelerini sürdürdüler. Türkçeye de aktarılmış olan, Hint alt kıtasının önde gelen âlimlerinden Rahmetullah el-Hindî'nin *Izhâru'l-hak* adlı eseri ile kapsamlı ve sistemli bir tartışmanın diyalog şeklinde kitap hâline getirilmiş şekli olan ve Türkçeye *Dinleri Tartışmak* adıyla aktarılan *Reddü'l-Hilâf ve Faslü'l-İhtilâf* isimli eseri örnek iki metin olarak sayabiliriz.⁴⁷⁷

Batı'da Din Karşıtı Gelişmeler

Ancak Yeni İlm-i Kelam hareketinin ortaya çıkmasını sağlayan esas faktör bütün dinlere karşı Batı'da ortaya çıkan deist ve ateist akımlardı. Bunlar içerisinde ateist pozitivistler öncelikli bir yere sahipti. Her ne kadar yeni gelişmelerin miladı olarak Fransız Rönesans'ını görmek bize bir ölçüde bazı gelişmeleri açıklamak imkânı verse de onun da bir hazırlık safhasının olacağını/olması gerektiğini unutmamak gerekir. Bilim ve kültür açısından bakıldığında başta Endülüs ve Sicilya olmak üzere İslam kültür ve medeniyetinin Batı'daki gelişmeleri etkiledikleri ve belirledikleri artık kabul edilen bir gerçektir. Miladi 12. yüzyıla kadar Arapçanın Batı'da